

YENİ BULUNAN BİR AT'TASRİF TERCÜMESİ: "ZAHRĀVĪ VE 'İLM-İ CERRĀH"

Dr. İLTER UZEL *

Manisa İl Genel Kütüphanesi tıp yazmaları yönünden oldukça zengindir ve bunlar içinde tek nüsha olan eserler de mevcuttur. Bu nadir yazmalara hekim ve şair Ahmedî (1334²-1413)'nin Tarvih al-Ervah¹ ve Beyruni' (973-1051)'nin Farsça Kitab-al Saydala Tercümesi² örnek gösterilebilir. Burada tanıtmaya çalışacağım kısaltılmış Zahravî tercümesi de bu ünik yazmalardan bir tanesidir. Asıl adı Abû'l-Kâsım Khalaf İbn 'Abbas al-Zahrâvî olan ve İspanya'da Kurtuba'da 10. yüzyılda yaşayan (Ölm. 1013) ünlü islâm cerrahı Abulkasım Zavrahî'nin 30 ciltten teşekkül eden Kitâb al-tasrif li-man 'acaza 'an al-ta'alif eserinin cerrahiye ayrılan son cildi çok tanınmıştır³. Zahravî bir cerrahın anatomi bilmesini ısrarla isteyen ve yüksek bir gözlem kabiliyetine sahip olan, hastanın yalnız ameliyat anında değil, postoperatif safhada da takibini isteyen, prensip sahibi yüksek bir hekimdi. Yazmış olduğu eser, gelmiş geçmiş cerrahi eserler arasında üstün bir yer işgal etmiştir ve bulduğu bazı teknikler bugün bile geçerlidir. Kısacası kendisi bir cerrahta bulunması gereken bütün meziyetlere sahipti.

Tıp Tarihi incelendiğinde cerahinin bir tıp dalı olarak diğerleri arasında en geç gelişeni olduğu görülür. Anatomide 15-16. yüzyıllarda ilerlemeler; temel tıp bilimlerindeki gelişmeler ve nihayet asepsi ve antisepsi'nin keşfi ve bu sayede ameliyat sonu enfeksiyonlarının önüne geçilmesi cerrahiye günümüzdeki seviyesine getirebilmiştir. Dolayısıyla yukarıda belirtilen bilgi ve teknoloji birikimine sahip olmayan ortaçağın cerrahı oldukça şanssız insandı, çünkü anatomik bilgisi sınırlı idi, ameliyat sonrası bakım yetersizdi ve hastaların çoğu ameliyat sonrası komplikasyon-

* Gülhane Askeri Tıp Fakültesi Öğretim Üyesi-ANKARA.

¹ 1973'de yaptığım çalışmada Manisa'da 171 tıp yazması tespit ettim. Bunlardan 98'i Arapça, 20'si Farsça, 53'ü de Türkçedir. Kütüphanede Klasik İslâm Tıbbının hemen hemen bütün kaynak eserleri ve bu arada İbni Sina'nın üç tane Kanun istinsahı vardır.

² Tarih al-Arvah. (Ahmedi) Manisa İl Genel Kütüphanesi Kayıt no: o.1852 Kitab al-Saydala. (Beyruni) Kayıt no: 1789

³ Bu cerrahi eser 1519'da Augsburg'da "Liber Theoricae Nec non Praticas Alsaharavii" adıyla basılmıştır.

lar nedeniyle ölüyorlardı⁴. Cerrahi tedavi için böyle bir durum söz konusu olunca, buna paralel olarak çok az sayıda cerrahi eser kaleme alındığı görülmüştür. Kütüphanelerde yüzlerce tıbbî yazmaya karşılık çok az sayıda cerrahi eserle karşılaşmamız bunun bir kanıtıdır⁵.

Yukarıdaki durum göz önüne alındığında XIV-XV yy. Türkçe yazılmış cerrahi eserlerin de çok az sayıda olduğunu görüyoruz. Bunlar Şerefeddin Sabuncuoğlu (1385-1465?)'nin Cerrahiyet al-Haniye'si (1468); Cerrah Mesud'un Hulâsa'sı (1502)⁶ ve Dr. Yıldırım tarafından tanıtılan Cerrahnâme (1490) Alâim-i Cerrahîn Tercümesi (1504) ve yine Yıldırım tarafından bulunan bunun cerrahi özetinden ibarettir⁷⁻⁸. Süleymaniye kütüphanesinde *Kılıç Ali Paşa* kitapları arasında bulduğum "*Risale-i Tag ve Hacamat ve'l Fasd*"ın ise Sabuncuoğlu'nun Cerrahiyet al-Haniye'sinin birinci babından derlenmiş olması muhtemeldir⁹. Kütüphane çalışmalarım sırasında rastladığım Zahrâvi ve 'ilm Cerrâh ise halen bilinen tek Türkçe Zahravî tercümesidir¹⁰.

ZAHRÂVÎ VE'İLM-İ CERRÂH

Adı zahriyesinde "Hazâ kitâb-ı Zahravi" olarak kaydedilen yazmanın maddi tarifi şöyledir: Anadolu işi kâğıda yazılmış; sayfa boyutu: 198 × 48 mm; iç yazı 130 × 98 mm; 218 yaprak; bab başları kırmızı mürekkepli; yazı harekeli nestalik; resimler mavi mürekkeple çizilmiş; metin dışı 134 adet resim ve 23 şema var. Sırtı kırmızı meşin ebru ciltli; yıpranmamış bir nüsha

⁴ Bkz. Gurt. E: Geschichte der Chirurgie, Georg Olms Verlag, Hildesheim 1964.

⁵ Gerçekten Manisa'da taradığım ikiyüze yakın eser arasında sadece üç tanesi cerrahi ile ilgilidir. Bunlardan bir tanesi bu yazıda tanıtılan At'Tasrif tercümesidir. Kalan ikisi de Alâim-i Cerrahîn tercümeleridir. Zaten At-Tasrif'in Arapça nüshalarının adedi de İstanbul kütüphanelerinde 5'i geçmez.

⁶ Cerrahiyet al-Haniye: Şerefeddin Sabuncuoğlu. Fatih Millet Küt. Ali Emiri Küt. No: 79. Ayrıca Paris Bibl. Nat. Suppl. Turc. No: 693 ve İ.Ü. İstanbul Tıp Fak. Tıp Tarihi Küt. No: 35'te birer yazma nüshaları vardır.

⁷ Yıldırım N: Alâim-i Cerrahîn üzerine bazı yeni bilgiler. I. Türk İslam Bilim ve Teknoloji Kong. C: 2 (5), S: 169-181.

⁸ Yıldırım N: Alâim-i Cerrahîn bilinmeyen bir özeti. Tıp Tarihi Araştırmaları, S: 100-104, İstanbul 1986.

⁹ Bkz. Süleymaniye Kılıç Ali Paşa 714/2. Nüshada resim ve şekil bulunmamakla beraber, ifade aynen Cerrahiyet al-Haniye'deki gibidir. Muhtemelen müstensih bilgileri bu eserden derlemiştir.

¹⁰ Şerefeddin Sabuncuoğlu'nun Cerrahiyet al-Haniyesi de eksiksiz bir At' Tasrif tercümesi olmakla beraber eserde Zahrâvi'nin adı alıntı yapılmış gibi geçer. Ayrıca müdahale resimleri ve diğer katkıları nedeniyle Sabuncuoğlu'nun bu eserini telif eser saymak doğru olur.

baş sayfası “Zahrāvî ve ilm-i cerrâh. Bismillahirrahmanirrahim rabbi agfir ve an yessir” biz makali-i aşiri ihtisâr itdük... Yazar eseri 10 yılda yazdığından ve açıklayıcı şekiller koyduğundan bahseder. Daha sonra tıp için anatominin öneminden bahseder ve Hipokrat’ın “Adı hekim olan çok kimse vardır pek azı gerçek hekimdir, çok azı da cerrahdır” sözünü kaydeder. Eser Abulkasım’ın Tasrifî gibi üç ana bölüme ayrılmıştır.

1. Birinci bab : Key (Dağlama-koterizasyon) (Sh. 1’a’dan 38 a.yk).
2. İkinci bab : Bat (İnsizyon ve perforasyon) (Sh. 38a’dan 179 b.yk).
3. Üçüncü bab : Kırık ve çıkıkların yerine konması (Sh. 180 a’dan 220b.yk).

Eserin başlangıcı ve sonu şöyledir:

Zahrāvî ve ilm-i cerrâh

Bismillahirrahmanirrahim

Rabbi agfir ve an ve yessir.

Biz makali-i aşiri ihtisâr itdük. Kitab-i Zahrāvî’den kim amel-i bi’l-yedi mutezammındır. Key gibi, şak gibi bat gibi, cebir gibi. Bu kitâb munkasımdur, üç bâba Musannif eydür amel-i bi’l-yed yokdur. Bizüm zamanımızda elbetde, hatta yakındır ki amel ilmiyle eseri kesile, bâkî kalmıya. Andan kakezce desinler kütübü o (?) yılda yazdum. ilerde hatasın ikâ eyledüm, hatta manasımı bağladum ve fâyidasını irâg eyledüm. Amel-i bi’l-yedi etebbâda yani tabibler çokdur, gele suvarı had idügi dahî sâir alâtu amel.... imdi ol ziyâde beyandadır. nice nesne âna muhtacdur. Şol sebebi kim ânun içündür, bulunmaz hüsn olmakda ve işlemekde, ol bizüm zâmânımızda yeni olur niçün ânun içün sanâat uzun olurda muhtâc olur. Riyazata ilm-i teşrihde dahi azalar menfâat bulmakda dahi vazilerde dahi kemüklerde ve sinirlerde tamarlarda dahi ne kim bunlara benzer vârise yine ancılayın. Bukrât eydür tabiblerin adı çokdur. Evit kendüler şimdi azdır husûsâ ki sanâati elde, şol kimesne kim alim-i bi’t-teşrih olmasa elile amel itmekde hatası olur. Elile amel itmek ikidür bir amel oldur ki saglıga irüşdürür ve bir amel oldur ki anun ile atâb ola, ekser marazı göresin ve fikir idesin dahi korkasın ta ki câhil kişi sizlere yolu bula korkuda nefsinüz için hazar ile dahi rızanuz yumuşaklığı ile işleyesiz, yakın yolları dutasız kim size selâmete ilede. Dahi sarb zahmet ve sovak zahmet dahi

sizün nefislerünüzü arıda. Şol nesnekim ânunile sizlere şübbe vire dahi yaramazlık vire. Calinus eydür. Yaramaz hastaya timar itmekdür zira kim agu ider yaramaz hekim işbu makâlat üç bâb üzre mebnidir.

El Bâb-ı evvel: key nardur dahi key devâdur dahi hadd-i mebûmdur. Mürettebdur, karından kademedek suver-i alât-ı hadîd dahi key dahi cemi nesnekim amelde âna muhtacdur. El Bâb-ı sanî: Şaktadır, dahi battadur hacamettedur dahi kan aldurmaktadır. dahi cerrahattadur dahi oklar ve demir neler çıkarmaktadır. bunun küllisi mabûdur ve suveri alettir. El-bâb-ı sâlis: Cebirdedür dahi kesirdedur dahi hilligdedur ilacı veyyidedur dahi ne kim bunlara benzer varısa murettebdur baştan ta ayagadek.....

Sonu :

... Verem-i hâz sâkin ola dahi cerhi ilâc eyle neyle sâlih olursa me-râhim-i muhafazdan eğer fekk-i kesîrle olsa dahi izmada şetâyâ-yı mütebberrîyle hâdis olsa sencek dahi imtisâl eyle ne kim biz emrâzda zikr itdük dahi bahr-i ... nefsünde duhûdan basitde taraf-i girazda bahrâyet biz sana vasfittigümüzleyn amma câhinden ötürü yola yâhud sâkim ola senün garazından ötürü ola.

AT'TASRİF TERCÜMESİNİN DİLİ VE TARİHLENDİRİLMESİ

Her ne kadar yazmanın zahriyesinde “Zahravi kitabı” olarak kayıt düşülmüşse de bu metin içinde eserin asıl adı olan “at’Tasrif”e sadık kalmayı uygun buldum.

Zahravî tercümesinin yapıldığı tarih veya mütercim bilinmediğine göre, doğru bir tarihleme yapabilmenin tek yolu yazının kaligrafik özellikleriyle gramer özellikleri ve kelimelerin çoğunlukla kullanıldığı yüzyılı tesbit edebilmektir. Elde bu tercümenin bir başka nüshası bulunmamasına karşın metnin istinsâh olup olmadığını kesinlikle bilmek te mümkün değildir. Dolayısıyla kaligrafik özelliklerden de yola çıkılamaz. Bu nedenlerden dolayı, yaklaşık tarihleme yapabilmek için, yazının gramer özellikleri ve kullanılan kelimelerden yola çıkmak gerekir Bunun için XV. yy. eserlerinin ortak gramer özelliklerin tesbit eden ve XV. yüzyılda kullanılan bazı kelimelerden bir lûgatce hazırlamış olan Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş’ın “Eski Türkiye Türkçesi” isimli¹¹ eseri esas tutulmuştur.

¹¹ Timurtaş, Faruk. Eski Türkiye Türkçesi XV. yüzyıl (Gramer Metin Sözlük). 2. Baskı İ.Ü.E.F. Yayın no: 2157, Edebiyat Fak. Bas. İstanbul. 1981.

Zahrâvî tercümesinden verdiğimiz örnekler ise, XV. yy. metinlerinde aynen geçen kelime ve özelliklerden seçilmiş, benzerlikler dikkate alınmamıştır.

A’T-TASRÎF TERCÜMESİ VE ÖZELLİKLERİ

Bazı kelimelerde bugün “e” olarak telaffuz edilen “i”ler bulunmaktadır¹². (İrüşdürür. ZT*, v, 2, s, 6; vire. ZT. v. 9 s. 11; ider. ZT. v. 3. s. 2). Bu kelimelerde “e” düşmüş “i” olmuştur.

Bazı kelimelerde, dudak konsonantları “b m p” tesiriyle yuvarlaklaşma görülür.¹³ (Kemük. Z.T.v.2 s. 2.).

XV. yüzyıl Türkçesinde kullanılan bazı kelimelerdeki vokaller yuvarlaktır. Vokal âhengine uyum sonraki yüzyıllarda olmuştur¹⁴ (Kendü. ZT. v. 2. s. 4).

Günümüzde kullanılmayan “ancılayın” kelimesi (ZT. v. 2. s. 3). XV. yüzyılda “Hüsrev ve Şirin”de geçmektedir¹⁵.

XV. yüzyıl metinlerinde görülen çoğul 2. şahıs dilek eki¹⁶ de Zahravî tercümesi içinde geçen bazı kelime eklerinde görülmektedir. (Eşleyesiz, tutasız. ZT. v. 2. s. 9.10).

Zahrâvî tercümesinde geçen, XV.yy.da kullanılan bazı kelimeler şunlardır:

arıt --- (arınma): ZT.v. 2. s. 11.

dut ---- Zt. v. 2, s. 10.

eydür -- ZT. v. 1, s. 5; v. 2. s. 3; s. 1.

suvar --- ZT. v. 2, s. 9.

işle --- ZT. v. 2, s. 9.

key --- ZT. v. 1, s. 4.

kimesne --- ZT. v. 2, s. 5.

ötürü ---- ZT. v. 4, s. 7.8.

suvar --- ZT. v. 2, s. 9.

işle --- ZT. v. 2, s. 9.

şol¹⁷ - ZT. v. 2, s. 5.

* ZT-Zahravi'nin cerrahi eserinin Türkçe tercümesi.

¹² Timurtaş a. g. e. S: 22.

¹³ Timurtaş a. g. e. S: 29.

¹⁴ Timurtaş a. g. e. S: 30.

¹⁵ Timurtaş a. g. e. S: 85.

¹⁶ Timurtaş a. g. e. S: 128.

¹⁷ Timurtaş a. g. e. S: 278, 289, 291, 296, 297, 301, 302, 306, 309, 310'da geçmektedir.

Bu gibi örnekler, Yıldırım'ın belirttiği gibi eserin 17. yüzyılda yazılmış bir kısaltma olmadığını; aksine büyük ihtimalla 15. yüzyıla ait olduğunu ortaya koyar¹⁸.

AT TASRİF TERCÜMESİNDEN BAZI KARŞILAŞTIRMALI ÖRNEKLER

At' Tasrif gibi geniş kapsamlı bir eserin tercümesini onu sadece ana hatlarıyla tanıtmaya çalıştığım bir incelemede ayrıntılı olarak kritik etmem imkansızdır. Bu nedenle, tercümenin aslı ile olan ilişkisi hakkında bir fikir verebilmek için aşağıdaki örnekleri vermekle yetiniyorum.

— Key (dağlama) bahsinde, hastalıklar ve tedavisi baştan ayağa sıra ile verilmiştir¹⁹. Bunun yanında dağlama aletleri de eksiksiz olarak verilmiştir²⁰.

— At 'Tasrif'in ikinci babının 31. faslında yer alan çene içinde kalan kök ve kemik parçasını çıkarmak için kullandığı kerpeten Manisa yazmasında yer almamıştır. Ayrıca, kök çıkarma bahsi de atlanmıştır²¹. Aynı babın 32. faslındaki artı dişi (sürnümerer dişi) koparmak için kullanılan kerpetenler²² ve törpülemek için kullanılan eyeler de Manisa at'Tasrif tercümesinde yoktur²³.

— At' Tasrif'in 33. faslındaki dişlerin altın telle bağlanması da Manisa At'Tasrif tercümesinde çok karışık bir ifade ile anlatılır²⁴. Bademcik abselerinin tedavisinde kullanılan alet de Manisa nüshasında yoktur²⁵. Buna karşılık tonsillotom ve uvula tümörünü çıkartmak için kullanılan alete yer verilir²⁶.

— Zahravi'nin eserinde 2. babın 86. faslında yer alan kemik cerrahisinde fistül tedavisi ile ilgili bahisler Manisa At'Tasrif tercümesinde anlatılır, bu müdahalede kullanılacak aletlerin şekline yer verilir²⁷.

¹⁸ Bkz. Yıldırım N. XV. yüzyıla ait bir cerrahnâme. Doktora tezi özeti, İstanbul, 1981.

¹⁹ Karşılaştırmalarımı M.S. Spink ve G.L. Lewis tarafından "ALBUCASIS" On Surgery and Instruments, Wellcome Institute, London 1973" adıyla hazırlanan tenkitli ve İngilizce-Arapça açıklamalı çalışmayı esas alarak yaptım.

²⁰ Bkz. Manisa 1844 S: 1 a dan S: 5.

²¹ Bkz. Spink a. g. e. S: 280 ve S. 287'de Şekil: 79.

²² Bkz. Spink a. g. e. S: 288 ve S. 289 Şekil: 74.

²³ Bkz. Spink. a. g. e. S: 288 ve S: 289 Şekil: 75.

²⁴ Bkz. Manisa 1844 S: 70b ve Spink. a. g. e; S: 292 ve Şekil: 76.

²⁵ Bk. Spink a. g. e. S: 300.

²⁶ Bkz. Manisa. 1844 S: 70, a ve Spink a, g, e. S: 300 ve Şekil 77 ve Şekil: 78.

²⁷ Bkz. Manisa 1844 S: 155 a.

Halbuki varis ameliyatı ve bu işlemde kullanılan aletlere yer verilmez²⁸. Ayrıca ok çıkartma pensi ve teknik Manisa nüshasında da yer alır²⁹.

SONUÇ

Görülüyorki, incelenen cerrahi eser, Abulkasım'ın cerrahi eserinin geniş bir Türkçe özetidir. Fakat orijinal eserde görülen sistematik babların ve fasılların işaretlenmesi bu tercümede yoktur. Ayrıca cerrahi müdahalelerin tekniğinin açıklanmasında çok önemli olan alet resimlerinin bir kısmı da yer almamıştır. Mütercimim önemli bir bilimsel eseri kaynak olarak benimsemesi ve Türkçeye çevirmesi dikkate değer. Eserin yazı dilinden, çevirinin 15. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır. Kesin tarihlendirmesi yapılır, mütercimim kimliği ve şahsiyeti ortaya çıkarılırsa XV. yüzyıl Türk Tababetinde cerrahi müdahalelerin ne ölçüde yapıldığı daha iyi anlaşılacaktır.

²⁸ Bkz. Spink. a.g.e.,S: 594, Şekil: 176.

²⁹ Bkz. Manisa 1844 S: 161 a, ve Spink a.g.e., S: 608 ve Şekil: 178.

